

מחקרי
יהודה
ושומרון

דברי הכנס השביעי תשנ"ז-1997

עורך יעקב אשל

מכון המחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, קדומים-אריאל

ועדת המערכת: ד"ר חנן אשל, אוניברסיטת בר-אילן
 ד"ר זאב ייבין, רשות העתיקות, ירושלים
 ד"ר יעקב מימון, המכון הגיאולוגי, ירושלים
 פרופ' אהוד נצר, האוניברסיטה העברית, ירושלים
 פרופ' משה פינטהוס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

1059064-008-001
 ספריה עירונית
 שער ציון, בית אריאלה
 שד' שאול המלך 25, ת"א
 טל' 6910141/2/3

08 (מאמר) 113 E
 נא

(5)

ה פ ק ה
 574

מנהל ועורך מדעי ראשי פרופ' אבי דגני החוג לגיאוגרפיה אוניברסיטת תל-אביב	מחקרים ופרסומים בגיאוגרפיה מפעל לקידום ידע ארץ-ישראל אוניברסיטת תל-אביב
ניהול המערכת: דליה אמיר	
עריכה לשונית, התקנה ועימוד: אורנה גלבוע	
תמלול וסדר מחשב: אסתר קרת	
עיצוב העטיפה: מ.א. מעצבים	
לוחות והדפסה: דרור תעשיות דפוס בע"מ	
הכנה גרפית לדפוס: דליה ומנחם אגוזי	

© כל הזכויות שמורות תשנ"ח

מסת"ב ISSN 0792-8416

תוכן עניינים

שער ראשון: היסטוריה וארכיאולוגיה

9	מערכת מצודות מבקופת הברזל סביב העיר שומרון	אדם זרטל
27	עזה בגבול אפרים ומנשה (דברי הימים א ז:כח)	אהרון דמסקי
31	סוסיה בימי הבית השני	דורון שר-אבי
		וחנן אשל
41	החפירות החדשות לאורך הכותל המערבי בקרבת קשת רובינסון	יעקב ביליג
		ורוני רייך
45	"אנומאליה" בשניים משבילי מדבר יהודה ומשמעותה	זאב משל
53	כיצד הוכשרו המקוואות בימי הבית השני – מצדה וירושלים	אשר גרוסברג
69	שיטת התארוך בעזרת פחמן-14: תכריכים ומגילות	ישראל כרמי
	מגמות רעיוניות בתיאור המקדש ועבודתו במסכת תמיד	אברהם וולפיש
79	ובמסכת מידות	
93	היכן עמד הכוהן בהר המשחה (הזיתים)?	אשר ז' קאופמן
	"אורך אמות שתיים" – עיון מחודש בכתובת מטרולוגית מימי	משגב הר-פלד
107	הבית השני	
115	חורבת טבק למרגלות תל גודד – אתר יהודי שחרב במרד בר-כוכבא	נחום שגיב
		ובועז זיסו
	לשאלת קיומם וחשיבותם של פולחנות סוריה בנאפוליס-שכם	עמנואל פרידהיים
141	בתקופה שלאחר מרד בר-כוכבא	
155	מנורת שיש מבית-הכנסת במעון שביהודה	דוד עמית
	חירבת בית ענון שבהר חברון – אתר הקשור למקום פעילותו של	יובל ברוך
169	יוחנן המטביל	
181	חירבת חנות – מסורת ביוזנטית קדומה על מקום קבורתו של גלית	אלי שנהב
191	חפירות בניין II בחירבת אל-כיליה (רימונים)	עפר שיאון
207	השתמרותם של מקומות מרפא מקודשים בירושלים	זהר עמר

Zertal A., 1989;

"The Pahwah of Samaria (Northern Israel) during the Persian Period – Types of Settlement, Economy, History and New Discoveries", *Transeuphratene*, 2, pp. 9–30.

עזה בגבול אפרים ומנשה (דברי הימים א ז:כח)

אהרן דמסקי

המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

אחד הנושאים המרכזיים בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל הוא הבנת הגבולות הארציים והגבולות של השבטים. (אהרונ, תשמ"ז; דמסקי, תש"ן; קלאי, תש"ד; Na'aman, 1986). בנושא זה משולבים התנאים הפיזיים והטבעיים של הארץ עם הגורמים האנושיים, הפוליטיים והדמוגרפיים של תושביה. באשר לנחלות שבטי אפרים ומנשה הביא בעל ספר דברי הימים שתי רשימות יחס מסובכות ועצמאיות (דברי הימים א ז:יד–כו; דמסקי, תשמ"ג), ובפסוקים כח–כט הוסיף עליהן את תיאור הגבולות של נחלות שני השבטים. תחילה תיאר את הגבול הדרומי של שבט אפרים: "וַאֲחֻזָּתָם וּמִשְׁבּוֹתָם בֵּית־אֵל וּבִנְתֵיָה, וְלַמְזָרְחַ נָעֲרָן וְלַמַּעְרָב גִּזְרֵן וּבִנְתֵיָה וְשֶׁכֶם וּבִנְתֵיָה עַד־עֵינָה וּבִנְתֵיָה", המשיך עם הגבול הצפוני של מנשה: "וְעַל־יְדֵי בְנֵי־מְנַשֶּׁה בֵּית־שָׁעָן וּבִנְתֵיָה תַעֲנֹךְ וּבִנְתֵיָה מִגְדוֹ וּבִנְתֵיָה דוֹר וּבִנְתֵיָה" וסיכם: "בְּאֵלָה יָשְׁבוּ בְנֵי יוֹסֵף בְּרִי־יִשְׂרָאֵל". תיאור גבולות זה מורכב כנראה מעקרונות עריכה שונים, ומעיד על צירוף של מקורות אחדים ליחידה אחת, לדוגמה: הגבול הדרומי מתואר על פי עיקרון של קביעת נקודה אמצעית – במקרה זה בֵּית־אֵל – וממנה שתי שלוחות: אחת לקצה מזרח – נערן – והאחרת למערב – גזר ובנותיה. שיטה זו נהוגה בתיאורי גבולות של נחלות שבטיות בספר יהושע יט:יב (זבולון); כז (יששכר); לד (נפתלי). בגבול הצפוני, לעומת זאת, גבולו של מנשה המתואר בפסוק כט, קו הגבול הוא סדרה של נקודות ציון מן המזרח למערב (בֵּית־שָׁעָן, תַעֲנֹךְ, מִגְדוֹ ודוֹר), שניתן להשוותו לתיאור שביהושע יז:יא ובשופטים א:כז.

אזכור העיר שכם בין שני התיאורים מעיד על כך, שבעל ספר דברי הימים ביקש לקבוע נקודת ציון על גבולם המשותף של אפרים ומנשה. שָׁכֶם הוא אחד מבני מנשה (במדבר כו:לא; יהושע יז:ב), ואילו בֵּית־הָאֵב שכם נזכר גם בחרסי שומרון. שָׁכֶם, לעומת זאת, היא עיר לויים, המיוחסת לשבט אפרים (יהושע כא:כ; דברי הימים א ו:גב). השאלה הגיאוגרפית שאינה פתורה בתיאור שבפסוקים כח–כט היא זהותה של עיה ומיקומה כעיר גבול.

ז' קלאי דן בבעיה זו פעמים מספר (לדוגמה: קלאי, תש"ד, 41–42; תשכ"ז, 133–134) בהסתמכו על נוסח כתבי היד הטובים של המסורה, המאושר כעת גם על פי כתר ארם צובא. קלאי זיהה את השם "עֵינָה" עם הַעִי (בראשית יב:ח; יהושע ז:ב; עזרא ב:כב; נחמיה ז:לב), עם עֵינָה (ישעיהו י:כח), ובמיוחד עם עֵינָה (נחמיה יא:לא), הנמצאת ממזרח לבית־אל והמזוהה בדרך־כלל עם את־תל. קלאי הסיק, שבאזכור שכם ועיה על ציר צפון–דרום התכוון בעל ספר דברי הימים להצביע על עומק נחלת אפרים, בדומה לציון "מדן ועד באר־שבע". ייתכן לשיטתו, שבעל דברי הימים הושפע מציון קו צפון–דרום כתוואי גבול, המתועד ביהושע יז:ז: "וַיְהִי גְבוּל־מְנַשֶּׁה מֵאֲשֶׁר הִמְקִמְתָּ אֲשֶׁר־עַל־פְּנֵי שָׁכֶם, וְהַלֵּךְ הַגְּבוּל אֶל־הַיַּמִּין אֶל־יִשְׂבִּי עֵין תַּפּוּחַ." ו' רודולף, לעומתו, הציע לראות בציון שכם־עיה

את הגבול המשותף של שני השבטים, המוגדר ממזרח למערב, ולכן סבר שיש לחפש את עיה במערבו של קו זה (Rudolph, 1955). למרות שהדברים נראים כפשוטו של מקרא, שכן שני הקווים של הגבול הדרומי והצפוני נמשכים כללית ממזרח למערב, אין מקום בשם עיה לאורך קו זה. יש להזכיר, שבכתב-יד ובדפוסים עבריים אחדים כמו גם בכתב-יד של תרגום השבעים ושל הוולגטה וכן בתרגום יונתן קיים נוסח אחר, הגורס "עזה". אלא שנוסח זה נדחה על-ידי רוב המפרשים המודרניים לטובת "עיה/העי", כהצעת קלאי (מזר, תשל"ה; אחיטוב, תשמ"א; Japhet, 1993).

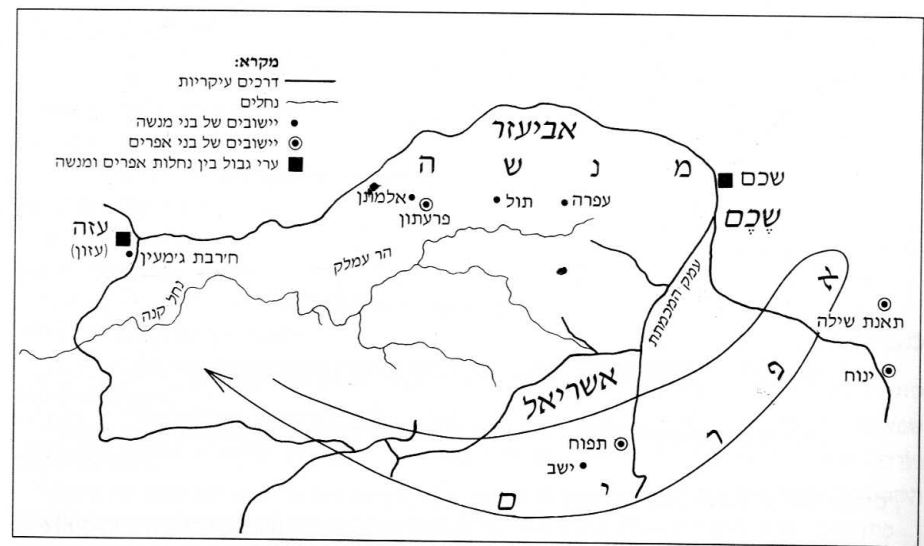
לאמיתו של דבר יש פירוש אחר, המבוסס על גרסה משנית זו, וראוי להעלותו. פירוש זה הוצע לפני כ-200 שנה על-ידי הרב אליהו בן-שלמה, הגאון מוילנה (הגר"א), שהשנה מלאו 200 שנה לפטירתו. למרות שאינו פרשן מודרני, התעניין הגר"א וגילה הבנה עמוקה בשאלות גיאוגרפיות מקראיות, כפי שעולה מאוסף פירושו, שפורסמו על-ידי תלמידיו בספר "צורת הארץ" (אליהו בן שלמה, 1802), כמו גם מהערותיו לרשימות היחס שבספר דברי הימים א פרקים א-ט. נוסף על השליטה בטקסט המקראי ובספרות חז"ל הביאו אותו מקוריותו ועצמאותו לפירושים חדשניים. במקרה דנן הסתמך כנראה על הקריאה שבתרגום יונתן והוסיף עליו, בצורה מאלפת ומפתיעה: "עד עיה" שהיה במקצוע מערבית צפונית של אפרים וזה עיה של אפרים ולא היא עיה שביהודה". פירוש זה מפתיע לאור העדות של נוסחי המסורה הטובים, ובמיוחד לאור דברי רבי ידידיה שלמה מנורזי בעל מנחת-שי (חי במאות ה-15-16). ספר זה, שנכתב לפני ימי הגר"א, קובע בהחלטיות: "עד עיה ובנתיא; טעות גדול (!) נפל בהרבה ספרים מהדפוס שכתוב בהם 'עד עיה'. וזה ברור כשמש שקלקול המדפיסים הוא, כי בכל כ"י מדויקים וגם בדפוסים הישנים כתוב 'עיה' ביו"ד וכן הוא בספרי המסורות ובחלופים שבין מערבאי למדינחאי... כולם שווים שכתוב 'עיה' ביו"ד!"²

הקריאה "עזה" מתועדת כאמור בתרגום יונתן וברוב כתב-היד של תרגום השבעים והוולגטה. עדי נוסח אלה מעידים על קדמות הגרסה. ניתן, אם כן, לשחזר את התפתחות הקריאה בהנחה, שבמקור נכתב "עזה" בשל קרבת הצורה שבין זי"ן ליו"ד הן בכתב העברי הקדום והן בכתב היהודי (המרובע) נוצרה כנראה אי וודאות שהביאה לשתי קריאות. בעלי המסורה, היושבים בארץ-ישראל, ראו בבירור את אי התאמתה הגיאוגרפית של גרסת העיר עזה בגבולות אפרים ומנשה ודחו את הקריאה "עזה" לטובת "עיה", שהינה אכן עיר אפריימית, אך נמצאת בחלקה הדרומי של נחלת אפרים. בהתאם לכך דחו החוקרים המודרניים דוגמת קלאי ורודולף את הגרסה "עזה" בשל עדות כתב-היד הטובים של נוסח המסורה.

בשנת תשמ"ז סיירתי עם תלמידים מאוניברסיטת בראיילן באזור נחל קנה שבשומרון. ביקרנו בחירבת גימעין (נ"צ 1569/1752, בתחום היישוב מעלה שומרון) שמצפון לנחל קנה – אתר כפרי שגודלו כ-20 דונם מתקופת הברזל ב. המקום נעזב על-ידי תושביו הישראליים אחרי כיבוש הארץ על-ידי האשורים במאות השמינית-השביעית לפני הספירה (דר, תשמ"ו). יישוב זה הוא כפר בת של הכפר הגדול עזון, השוכן במרחק של קילומטר וחצי מצפון-מערב לחירבת גימעין, על כביש שכם-קלקיליה. אי לכך מוצע בזאת, שהשם עזון (בעי"ן ולא בעי"ן כמו בעזה: Gaza), שומר על

1. ראה לדוגמה פירושו לדברי הימים א ד:כב על דיבור המתחיל "יִשְׁבִּי לָחֶם" כמו "יושבי לחם, היא עיר לחם האמור ביהושע".
2. אין ביכולתי לקבוע האם הגר"א הסתמך על מקורות נוסף על התרגום הארמי או שמא נבע פירושו מהשערה אינטואיטיבית. אני מודה לרב מרדכי ברויר, שהביא לתשומת לבי את דברי ח"מ ברכר, שהתייחס לרקע פירושו של הגר"א בהערותיו לתרגום התנ"ך ליידיש של יהואש (פילדלפיה, 1941). ברכר זקף את קריאתו של הגר"א לנוסח המדינחאי (המזרחי כלומר בבלי): "עיה כתיב עזה קרי", והוסיף עליו עוד הסברים דחוקים ביותר.

השם המקראי עזה (Zadok, 1985, 158), שכן הכפר עזון נמצא בדיוק במקום שבו אנו מחפשים את עזה, זו שבקצה המערבי של הגבול המשותף של אפרים ומנשה (מפה 1).³

מפה 1: אזור הגבול שבין נחלות אפרים ומנשה (שכם, אביעזר ואשריאל הן משפחות מנשה)

אם מקבלים הצעה זו יש להבין, שבעל ספר דברי הימים ציין שתי נקודות על הגבול המשותף לנחלות אפרים ומנשה, שכם ובנתיא ועזה (עזון) ובנתיא. שתי הנקודות הללו ממוקמות לאורך דרך עתיקת יומין, ששימשה גבול בין נחלות בתיאב של מנשה שישבו מצפון לנחל קנה, שהיה הגבול הטבעי בין השבטים (יהושע יז:ז-ט). נראה, שבני אפרים חצו את הנחל והתיישבו על שטחה של נחלת מנשה, וכך נוצרו מובלעות "לאפרים בתוך ערי מנשה" (שם, פסוק ט). לפיכך נראה, כי שכם ועזה (עזון) היו שתי מובלעות של בני שבט אפרים, שחדרו אל תוך נחלת מנשה, והציון של שתי הערים אצל בעל ספר דברי הימים משקף את המציאות המאוחרת של סוף ממלכת ישראל והזזת הגבול המשותף צפונה מנחל קנה (מפה 1).

בעקבות ההצעה לזהות את עזה עם עזון הסב ד"ר חנן אשל את תשומת לבי לאזכורה של "עזה" בשופטים ו:ד: "וַיִּנְחְנוּ [מדן, עמלק ובני קדם] עֲלֵיהֶם [על ישראל, קרי על מנשה] וַיִּשְׁחִיתוּ אֶת-יָבֹל הָאָרֶץ עַד-בּוֹאֵךְ עֲזָה, וְלֹא-יִשְׁאִירוּ מִחַיָּה בְּיִשְׂרָאֵל וְשָׁה נִשְׁוֹר וְחָמוֹר". נראה, שגם את עזה זו יש לחפש בקצה המערבי של נחלת מנשה, וליתר דיוק של משפחת אביעזר,⁴ בית אביו של גדעון, ולזהותה עם עזון ולא עם עזה הדרומית.

לסיכומו של דבר, ברשימה זו נעשה ניסיון להבהיר שם של מקום לאור גלגול נוסח המסורה ובהתאם לנתונים הגיאוגרפיים-היסטוריים של ארץ-ישראל, הכוללים השתמרות השם, תיאום עם

3. שי ייבין הציע את האפשרות לזהות את עזה עם עזון מבלי לנמקה (ייבין, תשל"ח, 511). מי גרסיאל ויי פניקלשטיין (תשל"ז, 66) הציעו במהלך ניסיונם לתאר את התפשטותה של משפחת אביעזר דרומה, אל תוך נחלת אפרים, לזהות את עזה עם הכפר הקטן יחסית עזון-עטמה, הממוקם ממזרח לכפר קאסם. השערה זו נוגדת את הנטייה ההפוכה, המתועדת במקרא, והיא חדירת בני אפרים אל תוך נחלת מנשה, כפי שעולה ממקראות מספר, לדוגמה: ציונה של פרעתון, עירו של השופט עבדון בן הלל, בארץ אפרים וזיהויה עם פרעתה שמדרום לאימתין (מפה 1, אלמתן בחרסי שומרון; השווה: שופטים יב:טו לאור ו, ד).
4. לגבי נחלת אביעזר, ראה: אשל, תשמ"ב.

המקורות, התחשבות בנתונים טופוגרפיים ואישור ארכיאולוגי, ולהציע זיהוי חדש למיקומה של עיר מקראית נשכחת.

רשימת מקורות

- אהרונ' י', תשמ"ז;
ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים, עמ' 49–61.
 אחיטוב ש', תשמ"א;
 "עץ, העץ, עיה, עית", **אנציקלופדיה מקראית**, ו, טורים 182.
 אליהו בן שלמה, 1802;
צורת הארץ, שקלוב.
 אשל ח', תשמ"ב;
 "לזיהויה של עפרה – עיר גדעון", **קתדרה**, 22, עמ' 3–8.
 גרסיאל מ' ופינקלשטיין י', תשל"ז;
 "התנחלות בית יוסף במערב נחלתו לאור חפירות עיזבת צטרה", **ספר בר-אילן**, יד–טו, עמ' 58–69.
 דמסקי א', תשמ"ג;
 "רשימות היחס של מנשה ומיקומה של נחלת מלכה בת צלפחד", **ארץ-ישראל**, טז, עמ' 70–75.
 דמסקי א', תש"ן;
 "מכזיב ועד הנהר ועד אמנה" (משנה, שביעית, ו, א; חלה, ד, ו): להבהרת הגבול הצפוני של עולי מצרים", **שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום**, י, עמ' 71–81.
 דר ש', תשמ"ו;
 "חירבת גימעין – כפר מימי הבית הראשון במערב שומרון", בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), **מחקרי שומרון**, תל-אביב, עמ' 13–73.
 יהואש;
 תרגום ליידיש של התנ"ך, פילדלפיה 1941, כרך ב, עמ' מ–מא.
 ייבין ש', תשל"ח;
 "אפרים", **אנציקלופדיה מקראית**, א, טורים 504–513.
 מזר ב', תשל"ה;
 "מגבע ועד באר-שבע", **ערים וגלילות בארץ-ישראל**, ירושלים, עמ' 84.
 קלאי ז', תש"ך;
גבולותיה הצפוניים של יהודה, ירושלים.
 קלאי ז', תשכ"ז;
נחלות שבטי ישראל – מחקר בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים.
 Japhet S., 1993;
I & II Chronicles – A Commentary, Louisville, p. 184.
 Na'aman N., 1986;
Borders and Districts in Biblical Historiography, Jerusalem.
 Rudolph W., 1955;
Chronikbücher, Tübingen, pp. 73–74.
 Zadok R., 1985;
 "Notes on Modern Palestinian Toponymy", *ZDPV*, vol. 101, pp. 156–161.

סוסיה בימי הבית השני

דורון שר-אבי וחנן אשל

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

סוסיה הינה אתר יהודי גדול, כ-60 דונם שטחו, בדרום הר חברון. האתר נבנה בצורת פרסה, שפאתה הפתוחה פונה צפונה – מתאר שהוכתב על-ידי הטופוגרפיה של המקום (מפה 1). במקום נערכו חפירות ארכיאולוגיות אחדות¹ אך כבר בחפירות הראשונות התעוררו שאלות מהותיות, הקשורות באופיו של האתר.

פתרונות שונים הוצעו לשאלת מקור שמו של היישוב. אי נגב טען, כי שמו המקורי של היישוב הוא "כרמל", ואילו סוסיה הוא שם מאוחר, שניתן למקום על-ידי הפלאחים המקומיים על-שם צמח השוש הגדל באזור (נגב, תשמ"ה). העדרו של השם מהמקורות בני התקופה הביזנטית רומז, לדעתו, לכך, שבזמן קיומו נקרא האתר בשם אחר. אי נגב סבר, שסוסיה היא "כרמל היהודית", שיהודים הגיעו אליה מכרמל האחרת, ששמה השתמר בכפר הערבי חירבת אל-כירמיל. תהליך זה התרחש לאחר מרד בר-כוכבא, כאשר חיל מצב רומי התיישב בכרמל, כפי שהוזכר באונומסטיקון של אוסביוס (מלמד, תשכ"ו, 57, 85).

ז' ספראי, לעומת זאת, טען, כי השם סוסיה קדום, ואף הוזכר ב"מלחמת היהודים עם הרומאים" ליוסף בן-מתתיהו (ד, 235), שם מסופר שהאדומים נחלצו לעזרת הקנאים בירושלים כאשר בראש האדומים עמדו "יוחנן ויעקב בני סוסיה" (ספראי, תשל"ב). ספראי אף הציע לראות ב-COYCIA, המוזכרת בכתובת הקבר היוונית מבית-שערים ואשר תוארכה על-ידי ב' מזר למאה השלישית לספירה, את סוסיה שבדרום הר חברון (ספראי, תשנ"ד, 33). לאחרונה פרסם מ' ארליך תעודה צלבנית כתובה לטינית משנת 1110 לספירה, ובה מאשר המלך בלדווין הראשון הענקות שונות למסדר ההוספיטלרי באזור חברון על-ידי אדון חברון, גאוטריוס בפומט (ארליך, תשנ"ז). בתוך רשימת הנחלות באזור זה מוזכרת גם Sussia. אזכור זה, מתחילתה של התקופה הצלבנית, מלמד כנראה, כי מקור השם סוסיה בתקופה הביזנטית, והוא השתמר במהלך התקופה המוסלמית.

שאלה נוספת שנדונה במחקר היא אי אזכורו של השם סוסיה באונומסטיקון לאוסביוס. שני הסברים אפשריים הוצעו לשאלה זו. האחד קשור בשיטת העריכה של החיבור: "מן הכתובים אל השטח". בניסיונותיו לזהות אתרים המוזכרים בכתבי הקודש לא נדרש אוסביוס כלל לזיהויה של סוסיה בהיותה אתר מאוחר לתקופת המקרא (אם כי יש לשאול האם ידע אוסביוס שאתר זה לא

1. האתר בחורבת סוסיה נחפר לראשונה בשנת 1969 על-ידי ש' גוטמן ז"ל, ז' ייבין וא' נצר. בחפירה זו נחשף בעיקר מכלול בית-הכנסת. בשנת 1978 חפר י' הירשפלד בית מגורים ביזנטי בשוליו המערביים של האתר. בשנים 6–1985 חפרו אי נגב וז' ייבין חלקים נרחבים באתר. בשנת 1993, חפר י' גוברין מבנה ציבורי, הסמוך לרחובו המרכזי של היישוב.